

Ruling on Buying and Selling Government Drugs Outside the Regulatory System from the Perspective of Shiite Jurisprudence

ARTICLE INFO

Article Type
Research Article

Authors
Seyedeh Fatemeh Tabatabai^{1*}

How to cite this article

Seyedeh Fatemeh Tabatabai, Ruling on Buying and Selling Government Drugs Outside the Regulatory System from the Perspective of Shiite Jurisprudence, *Journal of Quran and Medicine*. 2022; 6(4): 18-25.

1. Assistant Professor, Department of Theology, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran (corresponding author).

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: fatabatabae@uk.ac.ir

Article History

Received: 2021/07/29

Accepted: 2022/03/6

ePublished: 2022/03/16

ABSTRACT

Purpose Today, the purchase and sale of government drugs outside the monitoring system is secretly manifested in the community, which leads to disruption of the drug distribution system, harm to the patient. In this regard, it demands that a step be taken in search of an internal and external deterrent to such action, so in this article, it seeks to explain the jurisprudential ruling on buying and selling government drugs outside the regulatory system so that the divine ruling on its extraction and inference It is possible that in the light of the divine laws, sharia transactions will be enlightened and it will be prevented from continuing.

Materials and Methods: In this article, with a descriptive-analytical method and with reference to books, traditions and reason, the ruling on buying and selling government drugs outside the regulatory system has been extracted and inferred.

Findings: Following the opinions of some contemporary jurists, the ruling prohibiting the purchase and sale of government drugs outside the supervisory system is based on verses, hadiths, and reason, and on verses 29 and 59 of Nisa and 2 Ma'idah and Sunnah. And the rule of the obligation to maintain the system and the sanctity of disrupting the system, the obligation of justice and fairness, no harm, the denial of hardship and embarrassment, and the rule of the sanctity of donations on sin are not permissible.

Conclusion: The conclusion is that the purchase and sale of government drugs outside the regulatory system according to the principles of Shiite jurisprudence, since it is contrary to the rules of the Islamic Republic and the example of property is void and also leads to disruption of the system and with Fairness and justice are not compatible or are the source of harm and hardship, it is not permissible.

Keywords: mandatory order, sales, government drugs, outside the regulatory system.

حکم خرید و فروش داروهای های دولتی خارج از سیستم نظارتی از منظر فقه شیعه

سیده فاطمه طباطبائی*

استادیار، گروه الهیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسئول).

چکیده

هدف: امروزه خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی به صورت غیر علنی در جامعه خود نمایی می نماید که منتج به اختلال نظام توزیع دارویی، آسیب و ضرر به بیمار می گردد. در این راستا می طلبد که در جستجوی عامل بازدارنده درونی و بیرونی از اعمال چنین عملکردی گامی برداشته شود، بنابراین در این مقاله به دنبال تبیین حکم فقهی خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی می باشد تا حکم الهی در مورد آن تخریح و استنباط گردد چه بسا در پرتوی قوانین الهی معاملات شرعی تنویر پذیرد و خود مانعی از ادامه آن گردد.

مواد و روش ها: در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به کتاب و سنت و عقل به استخراج و استنباط حکم خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی پرداخته است.

یافته ها: با تتبع در آرای چندی از فقهای معاصر حکم به عدم جواز خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی با استناد به آیات و روایات و عقل از اتقان برخوردار می باشد و با استناد به آیات ۲۹ و ۵۹ نساء و ۲ مائده و سنت و قاعده و وجوب حفظ نظام و حرمت اخلال به نظام، وجوب عدل و انصاف، لاضرر، نفی عسر و حرج و قاعده حرمت اعانه بر اثم، جایز نمی باشد.

نتیجه گیری: نتیجه گویای این است که خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی با توجه به مبانی فقه شیعه از آن جا که بر خلاف مقررات جمهوری اسلامی و مصداق اکل مال به باطل است و نیز اخلال به نظام را در پی دارد و با انصاف و عدل سازگار نیست و یا منشأ ضرر و عسر می باشد، جایز نیست.

کلید واژه ها: حکم تکلیفی، خرید و فروش، داروهای دولتی، خارج از سیستم نظارتی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

*نویسنده مسئول: fatatabaee@uk.ac.ir

مقدمه

شبکه توزیع دارو یکی از مهم ترین ارکان نظام دارویی کشور محسوب می شود که در دسترسی آسان و سریع به دارو، خود را نشان می دهد. در ایران نظام توزیع دارو یک نظام بسته می باشد، بنابراین توزیع کنندگان دارو باید از سازمان غذا و دارو مجوز داشته باشند و نیز از تامین کنندگان مجاز دارویی که شرکت های داروسازی مجاز داخلی و شرکت های وارداتی مجاز دارو هستند، دارو دریافت نمایند و همچنین صرفاً مجازند دارو را به مراکز درمانی و داروخانه ها تحویل دهند و این خرید و فروش در کانال مشخص و محدود تحقق می یابد. اما در بستر جامعه مشاهده می شود داروهای دولتی که در اختیار داروخانه های خاص قرار گرفته است تا بیماران به راحتی و بدون تبعیض دست رسی به این اقلام دارویی پیدا نمایند، خارج از این روال منطقی و عادی و خارج از سیستم نظارتی، مبادله می گردد و به این سبب مخاطرات و سختیهای زیادی را بر بیماران تحمیل می نماید. این مقاله در پی تبیین حکم فقهی خرید و فروش داروهای دولتی خارج از این سیستم نظارتی می باشد؛ زیرا یکی از راههای کنترل و فرهنگ سازی از طریق اندیشمندان اسلامی است، تا حکم الهی در مورد آن تخریح و استنباط گردد چه بسا در پرتوی قوانین الهی جامعه اسلامی در مسیر مدینه فاضله گام بردارد و صحت و سلامتی افراد به مخاطره نیفتد. در این راستا تحقیقی یافت نشد اما تحقیق سیستم توزیع دارو در ایران: یک مطالعه چند روشی آسیب ها و راهکارها (۲۷) و نیز مقاله ملاحظات شرعی احتکار دارو، احمد مرتاضی، لیلا داعی، (۲۳) مشاهده شد که با موضوع مقاله متفاوت می باشد بنابراین با روش توصیفی - تحلیلی به سوالات ذیل پاسخ داده خواهد شد:

الف) نظام توزیع دارو در ایران چگونه است؟

ب) حکم شرعی خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی چه می باشد؟

نظام توزیع دارو در ایران

بنابر تعریف انجمن تولید و کنترل موجودی آمریکا توزیع عبارت است از فعالیت های مرتبط با حرکت مواد، محصولات یا خدمات، از تولید به مشتری (۲۷). شبکه توزیع دارو را می توان به دو بخش تقسیم نمود بخش اول شامل توزیع دارو از کارخانه به دارو خانه و بخش دوم در بر گیرنده توزیع دارو از داروخانه به مصرف کننده نهایی یعنی بیمار می باشد (۲۷). مجموعه شبکه توزیع دارو به عنوان یک سیستم یکپارچه در نظر گرفته شده و تعاملات این سیستم با موجودیت های محیطی و همکار نشان داده است که موجودیت های همکار در این سطح شامل حاکمیت، بیمه، تولید کننده و واردکننده و مشتری می باشد. منظور از حاکمیت دولت و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی کشور بوده که از طریق سازمان غذا و دارو به عنوان زیر مجموعه خود سیاست ها و قوانین وضع شده را ابلاغ نموده و وظیفه کنترل و نظارت بر کل شبکه را به عهده دارد (۲۷). مداخله دولت به عنوان سومین عامل اثر گذار در شناسایی و اولویت بندی عوامل حیاتی موفقیت در زنجیره تأمین و توزیع دارو شناخته شده است (۱). در اندیشه حقوق عمومی شناسایی و حفظ

تأمین اجتماعی حاکی از وجود کاستی ها و ناهنجاری های متعددی در این رابطه بود که مجموعاً موجب اتلاف بخش قابل توجهی از سرمایه های مالی و انسانی سازمان شده و در نهایت سبب کاهش کارایی و ایمنی سازمانی می شود (۶). تعداد ۱۱ عارضه می توان برای شبکه ی توزیع دارو شناسایی کرد که عبارتند از دسترس نبودن یا کمبود دارو، عرضه داروهای نزدیک به انقضاء، عرضه ی داروهای تقلبی، فروش بی رویه ی داروهای بدون نسخه، فعالیت بازار سیاه، نوسانات شدید قیمتی، عدم تعامل کافی با مصرف کننده در داروخانه، هزینه های زیاد توزیع، عملکرد پایین شبکه در تحویل های اضطراری، زمان زیاد برای جستجو و یافتن دارو (در مورد داروهای خاص) و کیفیت پایین پاسخ گویی به شکایات مصرف کنندگان از عارضه های شناسایی شده می باشند (۲۷). توزیع داروهای سوبسیددار در بازار آزاد از مسائلی است که جامعه شاهد آن می باشد و از معضلات حوزه توزیع دارو محسوب می شود. از آن جا که در جامعه اسلامی ایران این معضلات تحقق می یابد جهت رفع آن باید اقدامی صورت پذیرد. با توجه به ماده سه قانون اصلاحی ۱۳۷۹/۱۲/۱۰ می توان گفت قانون گذار اعمال مجرمانه مختلفی را که همه آن ها به نوعی از صور جرم اشتغال غیر قانونی به امور پزشکی و دارویی محسوب می شوند در این ماده ی قانونی پیش بینی کرده است من جمله خرید و فروش غیر قانونی دارو توسط هریک از شاغلین حرف پزشکی و مسئولین مراکز ساخت، تهیه، توزیع و فروش دارو می باشد.

۲- حکم شرعی خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی یکی از راه حل های قابل اعتناء در رفع معضلات اجتماعی مراجعه به شرع می باشد تا با تمسک به قوانین الهی جلوی آن معضلات گرفته شود. آن چه که امروزه مخاطرات و ضررهای بیشماری برای جامعه و شخص بیمار ایجاد می نماید، خرید و فروش داروهای دولتی، خارج از سیستم نظارتی می باشد که لازم است با استناد به کتاب، سنت و عقل حکم فقهی آن از منظر فقه شیعه تبیین گردد. با تتبع در آرای چندی از فقهای معاصر حکم به عدم جواز خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی (۱۶)(۲۲) از اتقان برخوردار می باشد و حکم به عدم جواز خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی قابل استناد به ادله ذیل می باشد:

آیات

آیات فراوانی در قرآن دلالت و تاکید بر تبعیت از فرامین الهی و نیز رعایت قانون و قانون مداری دارد که به چندی از آنان اشاره می شود:

خداوند متعال تنها قانون لازم الاجرا را در آیه " أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ " (نساء، ۵۹) تبیین نموده است. در قرآن کریم هدف از ارسال انبیا، اجرای حق و قانون می باشد آن جا که می فرماید: " إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا " (سوره نساء، ۱۰۵) ما این کتاب را بحق بر تو نازل کردیم تا به آنچه خداوند به تو آموخته در میان مردم قضاوت کنی و از کسانی مباش که از خائنان حمایت نمایی. در جای دیگر خداوند در قرآن اطاعت و تسلیم در برابر قانون را

سلامت و بهداشت عمومی شهروندان از جمله تکالیف غیر قابل انکار دولتها می باشد. دولت تأمین کننده سلامت عمومی شهروندان با مداخله به عنوان سیاستگذار یا تنظیم کننده مقررات و دستورالعمل ها جهت تأمین یک زندگی سالم است. و ملزم به اتخاذ اقداماتی در ابعاد مختلف نظام سیاسی بخصوص نظام دارویی از جمله توزیع و قیمت گذاری دارو می باشد (۱۱).

توزیع دارو را می توان به توزیع عمده و توزیع جزئی یا نسخه ای تقسیم نمود. توزیع بصورت عمده فروشی نیز در کشورهای مختلف متفاوت است. آنچه در حال حاضر در ایران قابل مشاهده است، مجموعه شرکت های مشترک المنافع (هلدینگ) است که تولید و توزیع را در یک سیستم متمرکز و سراسری انجام می دهد. مسلماً با توجه به اهمیت توزیع دارو ایجاب می نماید که قوانین و ضوابط بر آن حاکم و ناظر باشد از جمله صدور پروانه برای فعالیت شرکت توزیع کننده، مقرراتی برای امکانات ضروری و حدود آن، تعیین مسئولیت فنی جهت نظارت بر امر کیفیت دارو، ضوابطی برای چگونگی نگهداری دارو، مقرراتی برای حیطة کاری شرکت توزیع کننده دارو موارد دیگری بر حسب ضرورت را می توان نام برد (۱۱).

از فهرست ATC، حدوداً ۲۲ درصد مولکولهای دارویی در بازار ایران عرضه می شوند. سهم تولید داخل از نظر کمی: بیش از ۲۷ درصد است. مجموع هزینه های داروهای مصرفی در کشور در سال ۹۶ حدود ۴ میلیارد دلار بوده است که بدون لحاظ کردن نقش سازمانهای بیمه گر، پرداخت از جیب بیماران بیش از ۴۵ درصد آن را تشکیل می دهد. سرانه سالیانه مصرف دارو در ایران حدود ۵۷ دلار است که این شاخص در کشور ما نسبت به متوسط دنیا بسیار کمتر است. بسیاری از محصولات با قیمت کمتر از بازار جهانی در داخل تولید می شوند. بارانه های دارویی هم قیمت برخی از اقلام وارداتی را به صورت مصنوعی پایین نگه داشته است. تشکیل سازمان غذا و دارو، از مهمترین تحولات در عرصه دارویی کشور بود که می تواند زمینه ساز شفافیت و چالاکي در عرصه سیاستگذاری دارو باشد (۱۵).

نظام توزیع دارو یکی از عوامل مهم در ساختار خدمات بهداشتی اولیه دارو می باشد که تأمین و توزیع صحیح، منطقی و سیستماتیک آن، نمودی عینی در پیشبرد آسایش و سلامت در سطح جامعه خواهد داشت. اداره کل دارو به منظور مدیریت توزیع، تسهیل دسترسی بیماران و جلوگیری از ایجاد کمبود آن، تصمیم به عرضه صرفاً برخی از داروهای خاص در داروخانه های منتخب داشته است و سایر داروها بر اساس عرضه، تقاضا و نیاز بیماران منطقه در داروخانه ها توزیع می شود.

طبق ضوابط اختصاصی اقلام دارویی و تجهیزات و ملزومات پزشکی ماده ۱۵ بر آن است که خرید و فروش تجاری کالاهای مشمول صرفاً توسط اعضای زنجیره تأمین مجاز است. در تبصره آن آمده است که هرگونه فروش کالاهای مشمول به مصرف کننده باید از طریق عرضه کننده (تعریف شده ذیل ماده ۱) انجام شود. فروش این کالاها توسط سایر اشخاص یا مراکز عرضه (از قبیل فروشگاهها، مطب پزشکان، عطاریها، باشگاههای ورزشی، سالنهای آرایشی) ممنوع است (۳۱). روند توزیع و و تجویز دارو در داروخانه های منتخب

رشوه، قمار و احتکار که مالی را خداوند اجازه نداده و معاملاتی که ضرر می‌رساند، از آن نهی نموده‌است. عمومیت آیه نسبت به اکل مال به باطل مورد تأیید است (۳۴). خرید و فروش دارو خارج از سیستم نظارتی نیز مشمول عمومیت نهی این آیه می‌گردد، زیرا مالی که از طریق غیر قانونی، اختلال به اجتماع، ضیق و ضرر بر دیگران تحصیل می‌شود اکل مال به باطل است و شامل نهی این آیه قرار می‌گیرد در نتیجه این معامله جایز نخواهد بود.

و نیز آیه ۲ سوره مائده است که می‌فرماید: "تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ"؛ و باید شما به یکدیگر در نیکوکاری و تقوی کمک کنید، نه بر گناه و ستمکاری کمک کنید. معنای تعاون بر بر و تقوا به این باز می‌گردد که جامعه مسلمین بر بر و تقوا و یا به عبارتی بر ایمان و عمل صالح ناشی از ترس خدا اجتماع کنند، و این همان صلاح و تقوای اجتماعی است، و در مقابل آن تعاون بر گناه- یعنی عمل زشت که موجب عقب افتادگی از زندگی سعیده است،- و بر "عدوان" که تعدی بر حقوق حقه مردم و سلب امنیت از جان و مال و ناموس آنان است، قرار می‌گیرد (۳۴). این آیه کریمه "وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ" دلالت دارد بر حرمت معاونت بر هر آن چه که اثم و عدوان باشد (۲۴). طبق آیه شریفه خداوند مردم را از تجاوز از حدود الهی در دین و واجبات مربوط به انفس آن‌ها نهی نموده است (۳۵). و کلمات ای آیه حمل بر معنای عام می‌گردد و شامل هر بر و تقوی و هر اثم و عدوان می‌شود (۳۳). در انتهای آیه می‌فرماید "وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ" و این وعید است از جانب خداوند عزّ و جلّ و تهدید است برای کسی که از حدود و فرمان الهی تعدی و تجاوز نماید (۳۲)، ظاهر آیه مقتضای بر نهی بر معاصی الهی دارد، و لا به معنای نهی است، بنابراین فروش داروهای مورد نیاز بیمار بر خلاف سیستم نظارتی در بازار آزاد تجاوز از قوانین نظام جمهوری اسلامی است که بر گرفته از حدود الهی است و نیز بر هم زنده نظام زندگی بیمار و موجب مشکلات و اختلالات در امور فردی بیمار می‌گردد. و نیز تعدی بر حقوق بیمار محسوب می‌شود و به جان و مال بیمار ضرر می‌رساند که قطعاً تمام این اعمال از معاصی است و طبق این آیه این عمل مورد نهی واقع شده است و هر اجتماع و تعاونی بر این امور مشروع نمی‌باشد، بنابراین فروش آن خارج از سیستم نظارتی قطعاً تعاون بر اثم است و جایز نخواهد بود.

سنت

در خصوص سفارش و تأکید بر اطاعت از فرامین الهی و قوانین حاکم بر جامعه روایات بسیاری موجود است که در این مبحث به طور اختصار به آن پرداخته می‌شود. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: "یک روز از حکومت امام عادل از باران چهل روز بهتر است و یک حدّ که در زمین اجرا می‌شود، از عبادت شصت سال برتر است" (۵). امام محمد باقر علیه السلام فرمود که: "خدا ما را به خصوص قصد نموده و همه مؤمنان را تا روز قیامت به طاعت و فرمان برداری ما امر فرموده، و بعد از آنچه مذکور شد در قرآن چنین است که: «فَإِنْ تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ»، یعنی: «پس اگر با

شرط تحقق ایمان بیان می‌نماید: فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (سوره نسا آیه ۶۵) به پروردگارت سوگند که آنها مؤمن نخواهند بود، مگر اینکه در اختلافات خود، تو را به داوری طلبند و سپس از داوری تو، در دل خود احساس ناراحتی نکنند و کاملاً تسلیم باشند. و نیز قرآن کسانی را که قانون تبعیت نمی‌کنند مزمت می‌نماید: وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ. وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ (سوره نور آیات ۴۸ و ۴۹) و هنگامی که از آنان دعوت شود که به سوی خدا و پیامبرش بیایند تا در میانشان داوری کند، ناگهان گروهی از آنان رویگردان می‌شوند. ولی اگر حق داشته باشند (و داوری به نفع آنان شود) با سرعت و تسلیم به سوی او می‌آیند. حکومت در اسلام به مفهوم تبعیت از قانون است و فقط قانون بر جامعه حکمفرمایی دارد. آنجا هم که اختیارات محدودی به رسول اکرم (ص) و ولات داده شده، از طرف خداوند است. حضرت رسول اکرم (ص) هر وقت مطلبی را بیان یا حکمی را ابلاغ کرده‌اند، به پیروی از قانون الهی بوده است: قانونی که همه بدون استثنا بایستی از آن پیروی و تبعیت کنند. حکم الهی برای رئیس و مرئوس متبع است. یگانه حکم و قانونی که برای مردم متبع و لازم الاجراست، همان حکم و قانون خداست. تبعیت از رسول اکرم (ص) هم به حکم خدا است که می‌فرماید «وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ» (از پیامبر پیروی کنید). پیروی از متصدیان حکومت یا «اولو الامر» نیز به حکم الهی است، آنجا که می‌فرماید «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَثَرِ مِنْكُمْ». (نساء، ۵۹) رأی اشخاص، حتی رأی رسول اکرم (ص)، در حکومت و قانون الهی هیچ گونه دخالتی ندارد: همه تابع اراده الهی هستند (۱۳). بدیهی است که احکام اسلام متضمن بیان وظیفه و تأمین نیاز اشخاص و جامعه در ابعاد گوناگون است و اسلام با رعایت تمام جهات اقتصادی، نظامی، سیاسی، عملی، عبادی و غیر آن، حکم مناسب و لازم را در هر بخشی جعل و وضع کرده است. چون اسلام در قوانین ثابت و دائمی اش، احکام انواع قراردادهای و معاملات اقتصادی را بیان داشته، حکومت اسلامی نیز این ضوابط را در معاملات خویش به کار می‌گیرد و تبعیت از قانون را برای امت اسلامی لازم دانسته است و نگهبان اجرای صحیح آن به شمار می‌رود (۲) بنابراین مخالفت با قانون نظام جمهوری اسلامی که جهت تنظیم امور اجتماعی مردم مطابق با شرع تبیین شده است لازم الاجراست و مخالفت با آن مشروع نمی‌باشد. فقهاء پایبندی به قوانین اجتماعی را لازم می‌دانند. فروش داروهای ضابطه مند بر حسب مصالح بیمار، تسهیل در دسترسی به دارو و جلوگیری از توزیع نا عادلانه توسط دولت و قانون جمهوری اسلامی طراحی و تقدیر شده است، بنابراین رفتار خلاف این ضابطه مخالفت با قوانین جمهوری اسلامی محسوب شده و با توجه به عواقب سوئی که به دنبال دارد مشروع نخواهد بود.

آیه شریفه دیگری که می‌توان در این زمینه به آن استناد کرد آیه: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" (آیه ۲۹ نساء) است. در این آیه نهی از خوردن اموال به سبب باطل شده است. با این مضمون که اکل مال به باطل به هر روشی؛ مانند غش در معامله،

که با اساس اسلام و عدالت در تضاد نباشد. اختلال در هریک از عرصه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، با واسطه یا بی‌واسطه به اختلال و وقفه در زندگی طبیعی و عادی می‌انجامد و برای حفظ نظام، ضرورت دارد از آن منع شود (۳). به طور کلی در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی، قضایی و... هرچه به اختلال نظام بینجامد، ممنوع و آنچه لازمه حفظ نظام باشد، واجب دانسته شده است (۳). اگر نظام اسلامی تشخیص دهد که عملی شرعاً نهی صریح ندارد، اما می‌توان با توجه به مصالح موجود در جامعه، آن را تحت پوشش یکی از اعمال منهی قرار داد، در این صورت، آن عمل ممنوع است و مجازات خواهد داشت (۲۰). در مقابل اعمال حرام اعمال دیگری نیز تحقق می‌یابد که شرعاً نهی در مورد آن‌ها در شرع وارد نشده است، ولی ممکن است ارتکاب آن‌ها، مفاسد، مضرات و پیامدهای سوئی در جامعه بر جای گذارد که حکومت باید به منظور حفظ نظم عمومی و حقوق عامه و مصالح جامعه، از ارتکاب آنها جلوگیری کند و آنها را ممنوع نماید و مجازات معین نماید. خرید و فروش دارو خارج از سیستم نظارتی نیز مفاسد و پیامدهای سوء و ناخوشایندی را در سطح جامعه ایجاد می‌نماید که نظم عمومی و مصلحت و حقوق عامه مردم را مخدوش می‌نماید و بی‌نظمی و مخالفت با قوانین جامعه اسلامی را عادی سازی کرده و عواقب نامطلوبی را در جامعه برجای گذاشته و موجب اختلال در نظام می‌گردد. بنابراین با توجه به قاعده و وجوب حفظ نظام و حرمت اختلال در نظام، خرید و فروش دارو خارج از سیستم نظارتی مشروع نخواهد بود و این معامله جایز نخواهد بود.

قاعده لاضرر و لا ضرار

حدیث "لا ضرر و لا ضرار" (۳۰) در روایات متعددی از طریق شیعه و اهل سنت وارد شده است و مدرک و مستند قاعده معروف «لا ضرر» است که در کلیه ابواب فقه کاربرد عملی بسیار دارد. با تتبع در جوامع روایی، تقریباً اطمینان حاصل می‌شود که این حدیث شریف از پیامبر اکرم (ص) وارد شده است و شخص ایشان و ائمه اطهار (ع) موارد متعددی را بر این حدیث تطبیق فرموده‌اند (۴)، حتی بعضی از فقها مانند فخر المحققین در «ایضاح» ادعای تواتر لفظی در مورد این روایت دارند (۱۲). از حیث مستند و مدرک کمبودی نیست بلکه ادله اربعه بر این امر دلالت دارند (۱۸). در معنا کردن این حدیث میان فقها اختلاف است (۱۰). از حیث دلالت این روایت ظاهر در این است که ضرر آن چیزی است که مقابل نفع است که عبارت است از نقص در جان یا اعضاء یا آبرو یا مال (۱۷). ضرار و مشتقات آن در معنای حرج، تضییق، اهمال و سختی رایج می‌باشد و نیز اصرار بر ضرار هم آمده است (۹) ضرر امر وجودی؛ یعنی ضد نفع می‌باشد (۴). از این روایات و قاعده مستند از آنها برداشتهای مختلفی شده است و معانی مختلفی در تبیین دلالت آنها بیان شده است. جهت عدم اطاله کلام فقط نظریه مختار مورد استناد قرار می‌گیرد. قاعده لا ضرر در مقام بیان حکم تکلیفی بر مبنای نهی مردم از اضرار به یکدیگر و ترتب عقاب بر اعمال زیانبار نیست، بلکه مفید آن است که اولاً احکام الهی اعم از وضعی و تکلیفی بر مبنای نهی ضرر بر مردم وضع گردیده و ثانیاً چنانچه شمول قوانین و

هم نزاع و خلافتی داشته باشید در چیزی- از امور دینیّه- پس باز گردانید آن را به سوی خدا و فرستاده او که محمد است" (۱۴).

با توجه به روایات کثیره پیرامون وجوب تبعیت از احکام الهی و قوانین حاکم بر جامعه اسلامی و نهی از سرکشی و طغیان علیه آن به خصوص با نظر به روایت ناظر بر حرمت اختلال در نظم عمومی، حرمت ایجاد عسر و حرج و عدالت (۳۰) می‌توان عدم جواز معاملات غیر قانونی را استخراج نمود.

عقل

جهت استنباط و تخریح حکم خرید و فروش دارو خارج از سیستم نظارتی و به اصطلاح در بازار آزاد، به ادله عقلی و قواعد فقهیه می‌توان استناد نمود. از اهم ابزارهای استنباط حکم شرعی در این موضوع می‌توان به قواعد ذیل اشاره نمود.

قاعده وجوب حفظ نظام و حرمت اختلال به نظام

بر اساس آیات و روایات و حکم قطعی عقل می‌توان گفت یکی از ضروریات مسلم و واجبات مهم در اسلام، حفظ نظام جامعه و زندگی مردم است. مراد از نظام اموری است که زندگی مردم به آن وابسته است بعضی از فقهاء بر اساس همین قاعده واجبات را به نظامی و غیرنظامی (واجبات تبعیدی)، تقسیم نموده‌اند. در این رابطه چنین آمده است: واجبات نظامی آن دسته از اموری هستند که وجوب آن‌ها جهت حفظ نظام بندگان است و واجبات غیر نظامی هر امری که وجوب آن به جهت غرضی است که به اشخاص بر می‌گردد بدون جهت حفظ نظام (۲۵). از جمله قطعیات طائفة امامیه این است که در این عصر غیبت- علی مغیبه السلام- آنچه از ولایات نوعیه را که عدم رضای شارع مقدس به اهمال آن، حتی در این زمینه هم، معلوم باشد، «وظائف حسیه» نامیده است، نیابت فقهای عصر غیبت را در آن قدر متیقن و ثابت است حتی با عدم ثبوت نیابت عامه در جمیع مناصب؛ و چون عدم رضای شارع مقدس به اختلال نظام و ذهاب بیضه اسلام و بلکه اهمیت و وظائف راجعه به حفظ و نظم ممالک اسلامی از تمام امور حسیه از اوضح قطعیات است، لهذا ثبوت نیابت فقها و نواب عام عصر غیبت در اقامه وظائف مذکوره از قطعیات مذهب خواهد بود. (۲۶). لازم به ذکر است اگرچه فقها به طور مستقل درباره این قاعده بحث نکرده‌اند، ولی از سخنان آنان در موارد گوناگون به دست می‌آید که وجوب حفظ نظام جامعه، از مسلمات فقه است و آنچه سبب ریختن نظام زندگی و معیشت جامعه می‌شود، ممنوع است و کارهایی که برای حفظ نظام جامعه ضرورت دارد، واجب است (۳). و تعدادی از علما و بزرگان بر ضرورت حکومت ادعای اجماع نموده‌اند (۲۱). حفظ نظام اجتماعی بشر بدین بسته است که در میان ایشان قانونی باشد که همه آن را محترم شمرند و به حکومت آن تن در دهند (۲۸). اگر بین حفظ نظام و دیگر احکام شخصی یا اجتماعی تراحم واقع شود، حفظ نظام بر آنها مقدم است؛ زیرا حفظ نظام از ضروریاتی است که شارع مقدس به هیچ وجه راضی به ترک آن نیست. از این رو، حاکم جامعه اسلامی موظف است در مقام تراحم حفظ نظام معیشتی مردم با امور دیگر، حفظ نظام را مقدم بدارد؛ البته تا جایی

مقررات اجتماعی در موارد خاصی موجب زیان بعضی توسط بعض دیگر گردد، آن قوانین مرتفعند (۱۹). بنابراین با توجه به نظریه نفی مشروعیت مطلق ضرر که متضمن احکام وضعی و تکلیفی و ضرر نوعی نیز می‌گردد، از هر ضرر و ضرر رساندنی نفی شده است چه ضرر در مرحله تشریح و چه در محدوده روابط اجتماعی. هر عملی که موجب ضرر رساندن به غیر شود مورد تأیید شارع نمی‌باشد. طبق این قاعده هر حکم تکلیفی یا وضعی که به واسطه آن و یا موضوع آن، ضرر مالی یا بدنی متوجه خود مکلف یا غیر او شود، را می‌توان رفع نمود و با توجه به این که این قاعده اضرار به غیر را نیز در بر می‌گیرد، بنابراین در صورتی که اصل معامله موجب ضرر به دیگران شود، صحت آن معامله توسط این قاعده نفی می‌شود. در نتیجه، خرید و فروش دارو خارج از سیستم نظارت اگر مستلزم ضرر بر دیگران گردد، طبق قاعده لا ضرر از آن نفی شده است و مشروع نمی‌باشد. این گونه معاملات و اقدامات خارج از نظارت دولت از آن جا که مضرات عدیده ای را برای جامعه اسلامی در بخش خصوصی و عمومی ایجاد می‌نماید تا جای که گستره آن می‌تواند ارکان نظام دارویی و اجتماعی را تضعیف نماید و موجب تحمیل سختی و گرفتاری بر مریض و اطرافیان وی شود و ضرر مالی و جانی را به همراه دارد از لحاظ تکلیفی حرام می‌باشند.

قاعده وجوب عدالت

قاعده وجوب عدل و انصاف از مهمترین و بدیهی ترین قواعد محسوب می‌شود که عقل و شرع بر آن اذعان دارد و شایان ذکر است که خداوند متعال متصف به صفت عدل است و بنای جهان را بر عدالت گسترانده است. امام صادق ع در این زمینه فرمودند: *اتَّقُوا اللَّهَ وَاعْدِلُوا فَإِنَّكُمْ تَعْيَبُونَ عَلَى قَوْمٍ لَا يَعْدِلُونَ*: از خدا بترسید و عدالت پیشه کنید، زیرا خود شما از مردمی که عدالت ندارند عیب می‌گیرید (۳۰). از امام صادق علیه السلام روایت است که در باره قول خدای عز و جل که می‌فرماید: *"قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَكَيْبُكُوبًا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ (شعراء، ۹۴) قَالُوا يَا أَبَا بَصِيرٍ هُمْ قَوْمٌ وَصَفُوا عَدْلًا بِأَلْسِنَتِهِمْ ثُمَّ خَالَفُوهُ إِلَى غَيْرِهِ: پس آنان و گمراهان به روی در دوزخ افکنده شوند فرمود: ای ابا بصیر! آنان گروهی هستند که عدل و راستی را به زبان می‌ستایند ولی به غیر آن عمل می‌کنند. (۳۰).* وجوب عدل و انصاف از براهین عقلی و شرعی است که آیات و روایات بر آن دلالت دارد و جامعه اسلامی در تمامی امور باید برمدار آن طی طریق نماید. رفتار و عملکرد خارج از این قاعده، در شرع اسلامی جایز نبوده و ممنوع می‌باشد. خرید و فروش بعضی از داروها تحت نظارت دولت و در داروخانه های خاص جهت رعایت عدل و انصاف در جامعه می‌باشد تا تمام بیماران دسترسی یکسانی به آن دارو داشته باشند و جهت تهیه آن به ضیق و گرفتاری دچار نشوند و تمام احاد جامعه در صورت نیاز بالسویه از آن برخوردار باشند در نتیجه عملکرد خلاف این هدف مخالف عدل و انصاف خواهد بود که از نظر شرع ممنوع می‌باشد. در نتیجه و خرید و فروش دارو خارج از این سیستم نظارتی از آن جا که مخالف با عدل و انصاف است، جایز نخواهد بود.

قاعده نفی عسر و حرج

قاعده نفی عسر و حرج از آن دسته براهین عقلی است که آیات قران و سنت بر آن دلالت دارد: *فَإِنَّ الدِّينَ لَيْسَ بِمُضْيقٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَقُولُ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ (۳۰)*. این قاعده در جای خود با ادله مشروع کتاب، سنت، اجماع و عقل به اثبات رسیده است (۱۹). فقهاء در امور عبادی و اجتماعی به آن تمسک می‌جویند و در ابواب مختلف فقهی از عبادات، معاملات و سیاسات بکار رفته است (۴)، علاوه بر ابواب فقه در قوانین موضوعه نیز تجلی یافته است؛ مثلاً مفاد قاعده نفی عسر و حرج به صورت منصوص در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی اعمال شده است. هفت مورد از پرکاربردترین موارد حرج در حوزه معاملات عبارت است از: حرج در خیارات، حرج در اجرای صیغه عقود، حرج در بیع، حرج در صیغه عقود، حرج در شفعه، حرج در قرض، حرج در رهن و حرج در ودیعه. تا آن جا که بررسی نویسندگان نشان می‌دهد، حرج در موارد بالا در این معانی بکار رفته یا فقها برای آن تعیین مصداق کرده اند: سختی و مشقت عرفی، ضرر غیرمالی، ضرر مالی، دشواری (عسر) شدید و ناتوانی از انجام عمل (۷). بر این اساس، تفاوت مفهومی میان عسر و حرج وجود نداشته، وجه مشترک هر دوی آن ها، تنگنا و مشقت است. هر عملی که انسان را به تنگنا و ضیق اندازد، دشوار و سخت هم خواهد بود و بر عکس، هر کاری که انجام دادنش برای آدمی سخت و شاق باشد، موجب تنگی و اعمال فشار بر او نیز می‌شود. (۷). اما به نظر می‌رسد رابطه مصادیق عسر و حرج، تساوی است نه عموم و خصوص مطلق؛ زیرا هر عملی که انسان را به تنگنا و ضیق اندازد، دشوار و سخت هم هست و بر عکس، هر کاری که انجام دادنش برای آدمی سخت و شاق باشد، موجب تنگی و اعمال فشار بر او نیز می‌شود. به علاوه، ضابطه تعیین مصداق عسر و حرج، عرف است که مطابق آن، هر کاری که موجب مضیقه و تنگنا باشد، حرج و دشواری نیز تلقی می‌شود. وانگهی در روایات مستند قاعده نیز موارد استناد معصوم (ع) به آیه حرج، بیشتر مواردی است که چیزی افزون بر سختی و صعوبت وجود نداشته است؛ به ویژه آنکه برخی علما وجود عسر و حرج را در همه تکالیف محرز دانسته و برای تأیید نظریه خود به ریشه لغوی تکلیف (کلفت) استناد کرده‌اند. (۱۹). مفاد قاعده لا حرج همانند قاعده لا ضرر نفی نفس حکم حرجی است (۴)، چه حکم تکلیفی باشد و چه حکم وضعی بنابراین هر حکمی که از طرف شارع مقدس تشریح می‌شود اگر در بعضی از حالات بر اثر عوارض خارجیه مستلزم حرج باشد حکم مزبور با توجه به حرج به موجب «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» از صفحه تشریح مرفوع است. در موضوع بحث نیز فروش دارو خارج از سیستم نظارتی موجب در تنگنا قرار دادن مریض و اطرافیان وی می‌شود و شرایط سخت و دشواری را برای آنان به بار می‌آورد و عرف بر این موضوع اذعان دارد با توجه به این قاعده مشروع نخواهد بود.

۳-۲-۵ قاعده حرمت اعانه بر اثم و عدوان

مدارک و مستندات قاعده عبارت است از آیه، روایات، عقل و اجماع (۵). در ثبوت نهی و تحریم "وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ" کلامی نیست (۲۴). از اطلاق فقها استنباط می‌شود که اعانه اعم است از مساعدت فکری و معنوی یا مساعدت عملی و مادی؛ اما بعید

داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی با توجه به مبانی فقه شیعه از آن جا که بر خلاف مقررات جمهوری اسلامی است و اخلاص به نظام را در پی دارد و مصداق اکل مال به باطل است و نیز با انصاف و عدل سازگار نیست و یا منشأ ضرر و عسر می باشد، جایز نیست.

References

- 1-Abedini Iranian H. Yazdani H. Shenasaie va olaviat bandie avamel haiati movafaqiat dar zanjire taemin va tozie daroo ba estefade az teknik dimtel. Journal of Paramedical School of Tehran University of Medical Sciences. 1398;1(13):45-59.
- 2- A group of authors. Journal of Jurisprudence of Ahl al-Bayt (peace be upon them). Volume 56. 1ed. Qom:Encyclopedia of Islamic jurisprudence on the religion of the Ahl al-Bayt (as); Dateless.
- 3- Baghizadeh M, Omidifard A. Zaroorate hefze nezam va mane ekhtelal dar an dar fiqh Emamie. Quarterly Journal of Shiite Studies. 1393;12 (47): 170-200.
- 4- Bojnourdi M. Qavaede fiqhi. Volume 2. 3ed. Tehran: Orouj Institute; 1401.
- 5- Boroujerdi H. Manabe fiqhe shie. 1ed. Tehran: Farhang Sabz; 1386.
- 6- Ekhtiari S, Raiszadeh M, Mostafavia A. Arzyabie vaziate Tahie Tozie va tajvize daroo dar darookhanehaie shahrestane kermanshah bar Asase estandarde sazemane ghaza va daroo. Razi Journal of Medical Sciences. 1396; 40 (150): 33-40.
- 7- Fard Khatereh Sh, Nazari Tavakoli S, Omani Samani R, Abedini A. gostare mafhoomi qaede osr va haraj dar abvabe feqh va nesbate an ba vazhehaie moshabeh. the jurisprudential foundations of Islamic law. 1396; 10 (20): 43-67.
- 8- Ibn Babawiyah M. Elal Al-sharaie. Volume 2. 1ed. Qom: Davari Bookstore; 1385.
- 9- Iraqi Z, Kazazi A. Qaede nafie Al-zarar va Al-ejtihad va Al-taqlid. Qom: Islamic Thought Association; 1420.

نیست که از نظر فقها انجام اموری چون تحریک، ترغیب و ... در واقع نوعی همکاری فکری و معنوی است، اعانه محسوب شود (۱۹). قاعده اعانه بر اثم با توجه به مویداتی که از قرآن، روایات و دلیل عقل دارد؛ غیر قابل خدشه می باشد. با توجه به اینکه اعانه از جمله موضوعات خارجی است برای پی بردن به مفهوم آن، باید به عرف مراجعه نمود. به خاطر نبود ملاک واحد در رابطه با مفهوم عرفی، فقهای شیعه از ابتدا تا کنون ضوابط مختلفی در مورد مفهوم عرفی اعانه ارائه داده اند که البته با وجود تفاوت در بیان، قابل انطباق بر یکدیگر است. با توجه به آن چه که از بررسی کلام فقها و ادله شان بیان شد به نظر می رسد هر کجا که به صدق عرفی اعانه یقین وجود داشت؛ در آن جا اعانه بر اثم صادق است و هر جا که فهم عرفی آن بر ما محل شک و شبه بود؛ ملاک در قاصد بودن معین است تا اعانه بر اثم صدق کند. در نتیجه وقوع معان علیه در خارج شرط نخواهد بود. از آرای فقها چنین برداشت می شود که بهترین ملاک برای صدق عرفی اعانه بر اثم، انحصار مقدمه ای که دیگری در مورد آن یاری رسانده؛ در حرام است و این ضابطه ضمن بساطت معنی، قابل انطباق بر ضوابط دیگری است که در این مورد بیان گردیده است (۲۹). مقدمه ای که فایده و منفعتش منحصر در حرام است؛ اعانه بر آن، اعانه بر حرام و اثم است. بنابراین فروش دارو خارج از سیستم نظارتی طبق این قاعده اعانه بر اثم و عدوان است چرا که این عمل با معاونت عده ای در راستای تحصیل منافع نامشروع انجام می گیرد و منجر به اخلاص در نظم اجتماعی، ایجاد عسر و حرج، تضییع حقوق و سخی و ضیق برای بیماران و اطرافیان آن ها می شود و تمام این امور مصداق قطعی اثم و عدوان و معصیت الهی است و فروش آن اعانه بر این معصیت محسوب می شود.

نتیجه گیری

شبکه توزیع دارو یکی از مهم ترین ارکان نظام دارویی کشور محسوب می شود که در دسترسی آسان و سریع به دارو خود را نشان می دهد. در ایران نظام توزیع دارو یک نظام بسته است و خرید و فروش در کانال مشخص و محدود تحقق می یابد. اما در بستر جامعه مشاهده می شود داروهای دولتی که در اختیار داروخانه های خاص قرار گرفته است تا بیماران به راحتی و بدون تبعیض به این اقلام دارویی دست پیدا نمایند، خارج از این روال منطقی و عادی و خارج از سیستم نظارتی، مبادله می گردد و به این سبب مخاطرات و سختیهای زیادی را بر بیماران تحمیل می نماید. در این مقاله حکم فقهی عدم جواز خرید و فروش داروهای دولتی خارج از این سیستم نظارتی با استناد به آیات و روایات و عقل تخریح و استنباط گردید. با تتبع در آرای چندی از فقهای معاصر حکم به عدم جواز خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی با استناد به آیات و روایات و عقل از اتقان برخوردار می باشد و حکم خرید و فروش داروهای دولتی خارج از سیستم نظارتی با استناد به آیات ۲۹ و ۵۹ نساء و ۲ مائده و سنت و قاعده وجوب حفظ نظام و حرمت اخلاص به نظام، وجوب عدل و انصاف، لاضرر، نفی عسر و حرج و قاعده حرمت اعانه بر اثم، جایز نمی باشد. بنابراین خرید و فروش

- 23- Mortazi A, Da'i L. Molahezat shareie ehtekar daroo. Journal of Quran and Medicine. 1398; 4 (4): 6-12.
- 24 - Naraqi A. Avaed Al-ahkam fi baian qavaed al-ahkam. 1ed. Qom: Publications of the Office of Islamic Propaganda
- 25- Naieni M. Al-makase va Al-beie. Volume 2. 1ed. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Association; 1413.
- 26- Naieni M. Tanbih Al-ommat va tanzih Al-melatonin. 1ed. Qom: Publications of the Office of Islamic Propaganda of the Seminary of Qom;1424.
- 27- -SepahiT, Shahbazi M, Shafi'i Rudpashti M. Sisteme tozie daroo dar Iran. Journal of Health Image. 1399; 11 (24): 324-343.
- 28- Shahabi M. Advar Fiqh. 5ed. Tehran: Ministry of Culture and Guidance; 1417.
- 29- Shaykh al-Islami M. Vakavi maena va mafhoom eane bar esm dar araie foqahaie emamie. Journal of Islamic Studies of Jurisprudence and Principles, 2015; 47 (101): 135-158.
- 30- Sheikh Hor Ameli M. Vasael Al-Shia. volume 30. 1ed. Qom: Al-Bayt Institute;1409.
- 31- Specific criteria for pharmaceutical items and medical equipment and supplies <https://epe.ir/News/20229>.
- 32- Tabari M. Jame Al-baian fi tafsir Al-qoran. Volume 30. 1ed. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1412.
- 33- Tabarsi F. Tafsir javame al-jame. Volume 4. 1ed. Qom: Seminary; 1412.
- 34- Tabatabai M. Al-Mizan fi tafsir Al-qoran. Volume 20. 2ed. Beirut: Scientific Foundation for Publications; 1390.
- 35- Tosi M. Al-tebian fi tafsir al qoran. Volume 10. 1ed. Beirut: House of the Revival of Arab Heritage; undated.
- 10- -Islamic Information and Documentation Center. Farhangname osol feqh. 1ed. Qom: Institute of Islamic Sciences and Culture;1389.
- 11- Jafari M, Rezaeizadeh M, Abbasi B, Barresi moqarerat hakem bar tozie va qimat gozari nezame darooie Iran az manzare haq bar salamat. Journal of Medicine and Cultivation. 1399;4 (29): 296-307.
- 12- Khomeini R. Al-rasael. Volume 2. 1ed. Qom: Ismaili Press Institute;1410.
- 13- Khomeini R. Velayat-e-Faqih. 12ed. Tehran: Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini Quds;1423.
- 14- - Koleini M. Tohfat Al-olia. Volume 7. 1ed. Qom: Dar al-Hadith; 1388.
- 15- Lankarani K, Khayyamzadeh M. Nezame darooie Iran pas az enqelab Eslami. Scientific Research Journal of the Academy of Medical Sciences. 1397; 2 (4): 502-509.
- 16- - Makarem Shirazi N. Ahkame pezeshki. 1ed. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib School Publications;1429.
- 17- Meshkini Ardabil A. Qaede Al-maisor va nafi Al-zarar va Al-ejtehad va Al-Tallis. Volume 2. Qom: Loghman Bookstore; 1413.
- 18- Mohammadi A. Sharh Al-rasael. Volume7. 7ed. Qom: Dar al-Fikr; 1387.
- 19- Mohaqeq damad M. Qavaed fiqh. Volume 4. 12ed. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center; 1406.
- 20- Mohaqeq damad M. Qavaed fiqh. 12ed. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center;1382.
- 21- Montazeri Najafabadi H. Translator: Salavati M and Shokuri A. Mabani fiqhi hokomat eslami. Volume 8. 1ed. Qom: Kayhan Institute; 1409.
- 22- Montazeri Najafabadi H. Resale esteftaat. Volume 3. 1ed. Qom; (without date).